

Тетяна Космеда
(Познанський університет імені Адама Міцкевича, Польща)

Галина Намачинська
(Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Я. Франка)

УКРАЇНІЗМИ В ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ ЖИВОЇ ВЕЛИКОРОСІЙСЬКОЇ МОВИ В. ДАЛЯ: ТЕМАТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ

У статті йдеться про явище запозичення лексики української мови в мову російську, що мало місце в XIX ст. і зафіксоване в тлумачному словнику живої великоросійської мови В. Даля. Пропонується визначення поняття «лексичний українізм російської мови XIX ст.», що репрезентує відповідні різновиди. Це лексичні одиниці, що запозичені безпосередньо з української мови внаслідок активних мовних контактів; запозичені з інших мов (найчастіше латинської і польської) через посередництво української мови в мову російську; ті, що належать до когнат, тобто мають спільне походження, однак перестали функціювати в одній із мов. Зібраний матеріал розподілений за традиційною методикою на 14 тематичних груп з відповідними підгрупами. Здійснений аналіз показує запозичувальний потенціал української лексики XIX ст.

Ключові слова: жива мова, запозичення, малоросійський стиль, українізми російської мови XIX ст., тлумачний словник, тематична класифікація.

Tatjana Kosmeda, Halyna Namachynska. УКРАЇНИЗМИ В ТОЛКОВОМ СЛОВАРІ ЖИВОГО ВЕЛИКОРУССКОГО ЯЗЫКА В. ДАЛЯ: ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ

В статье речь идет о явлении заимствования лексики украинского языка в язык русский, что имело место в XIX в. и зафиксировано в толковом словаре живого великорусского языка В. Даля. Предлагается определение понятия «лексический украинизм XIX в.». Данное понятие включает такие группы слов: непосредственные заимствования из украинского языка вследствие активных языковых контактов; заимствования из других языков (преимущественно из латинского и польского) через посредничество украинского языка; когнаты, т. е. слова, имеющие общее происхождение, однако в силу определенных причин исчезнувшие из русского языка и заново привнесенные в него из языка украинского. Собранный материал распределен с учетом традиционной методики на 14 тематичних груп с соответствующими подгруппами. Проведенный анализ показывает семантический потенциал украинской лексики XIX века в аспекте теории заимствования.

Ключевые слова: живая речь, заимствование, малороссийский стиль, украинизмы русского языка XIX века, толковый словарь, тематическая классификация.

Tatiana Kosmeda, Halyna Namachynska. UKRAINIANISMS in V. DAHL EXPLANATORY DICTIONARY of LIVE «VELYKOROSIYSKA» LANGUAGE: THEMATIC CLASSIFICATION

The article deals with the phenomenon of borrowing the vocabulary of the Ukrainian language into the Russian language, which took place in the nineteenth century. and is fixed in the V. Dahl's explanatory dictionary of the living «velykorosiyska» language It is offered the definition of "lexical Ukrainianisms of the Russian language of the nineteenth century", which contains types of words. These are lexical units that: are borrowed directly from the Ukrainian language as a result of active linguistic contacts; borrowed from other languages (most often Latin and Polish) through the Ukrainian language into Russian; belong to the cognate, they have a common origin, but have ceased to function in one of the languages. The collected material is distributed according to the traditional method on 14 thematic groups with the corresponding subgroups. This analysis shows the borrowing semantic potential of the Ukrainian vocabulary of the nineteenth century.

Key words: living language, borrowing, «malorosyiyskiy» style, the Ukrainian language of the nineteenth century, explanatory dictionary, thematic classification.

Проблема запозичення й питання адаптації іншомовної лексики близькосторідних мов (явище метисації) викликає в мовознавстві чимало суперечок. Сучасна теорія запозичення потребує нових напрацювань, особливо це стосується дослідження процесу запозичення, що його простежуємо з української мови в російську. Зазначене питання не є новим у лінгвістиці. Його торкалися класики українського та російського мовознавства – О. Потебня, В. Виноградов, Л. Булаховський, українські лінгвісти др. пол. ХХ ст. – О. Горбач, Н. Озерова, Т. Черторизька, Ю. Шевельов та російські вчені зазначеного періоду – Т. Боброва, Г. Голетіані, А. Шовкопляс та ін. Сучасний вплив української мови на російську, репрезентований у мові ЗМІ, частково описала І. Кошман, довівши, що українська мова й сьогодні продовжує поповнювати лексичний склад мови російської [9]. Важливим для загальної теорії запозичення є новий здобуток українського мовознавства – монографія «Мовні контакти і запозичення» А. Дочу, в якій розглянуто актуальні теоретичні засади теорії запозичення та проаналізовано особливості входження запозичень у структуру англійського орнітонімікону [3].

В українському мовознавстві давно назріло завдання всебічно й ретельно описати запозичувальний когнітивно-прагматичний потенціал української лексики, що навіть у ХІХ ст. в ситуації заборони функціонування української мови в Російській імперії мала вплив на розвиток інших мов, зокрема й мови сусідів, передусім і на російську мову [7; 8], що доводить аналіз словника В. Даля [6; 10], який зафіксував конкретні факти такого впливу.

Мета цієї статті – з'ясувати поняття «українізм російської мови ХІХ ст.», урахувавши лексикографічну концепцію В. Даля та методологічні постулати сучасної теорії запозичення, подати тематичну класифікацію виокремлених українізмів на основі аналізу тлумачного словника великоросійської живої мови В. Даля.

Що ж слід розуміти під терміном «лексичні українізми російської мови ХІХ ст.»? По-перше, це лексичні одиниці, запозичені безпосередньо з української мови внаслідок відповідних мовних контактів, що мали місце в ХІХ ст.; по-друге, лексичні одиниці, запозичені з інших мов (найчастіше латинської і польської) через посередництво української мови в мову російську; по-третє, лексичні одиниці, які номінуємо когнатами, тобто такі, що мають спільне походження, однак на певному етапі мовного розвитку вони перестали функціонувати в одній із мов: при цьому йдеться про припинення їхнього існування в російській мові при збереженні поширеності в мові українській, а згодом деякі з таких одиниць були знову актуалізовані в російській мові через посередництво мови української, тобто відбулося своєрідне їхнє відновлення, але вже через запозичення. На думку дослідників, у складі східнослов'янських мов кількість когнат сягає не менше 10% [5, с. 180].

На першому етапі виокремлення українізмів у словнику В. Даля [2] спираємося на відповідні позначки лексикографа. За його концепцією, українізми в словнику мають таку систему позначок: «южн.», «запад.», «малорус.». Наголосимо, що В. Даль фіксував живе усне мовлення, тому сьогодні неможливо перевірити ступінь функціонування цих лексичних одиниць у тогочасних (др. пол. ХІХ ст.) російській і українській мовах. Труднощі опису посилює і той факт, що як російська, так і українська лексикографія знаходилися на початковому етапі становлення й не було видано на той час відповідної продукції. Аналізуючи функціонування одиниць, які кваліфікуємо як українізми російської мови, у російській і українській мовах ХІХ ст., актуалізуємо діахронічний дослідницький підхід, утім, урахуємо й факти синхронного зрізу, що знову-таки вимагає розв'язання низки складних питань.

Отже, спираючись на вироблену методику інтерпретації поняття «українізм російської мови ХІХ ст.», можна виокремити, по-перше, лексичні одиниці українського походження, що репрезентують **українські історичні поняття та реалії, які символізують власне українську історію**, що ввійшли в російську мову через українську, – це переважно безеквівалентна лексика, екзотизми (тут і далі приклади подаємо на основі норм сучасної російської графіки і орфографії), наприклад: *атаман, булава, войт, войсковой товарищ, гетьман, дума, казак, паланка, универсал, чумак* та ін.; по-друге, лексичні одиниці, що

належать до складу **загальноновживаної лексики російської мови**, у складі якої і екзотизми, і безеквівалентна лексика (*гарный* у значенні ‘весільний’ (рос. ‘свадебный’), *свита* та ін.), й одиниці, що мають російські еквіваленти, однак вони функціювали в «українському одязі», тобто мали формальне вираження відповідно до норм української тогочасної мови (*горобина* – рос. *рябина*, *ведмидь* – рос. *медведь*). Серед цих одиниць виокремимо відповідні тематичні групи. Методикою опису тематичних груп запозичень користувалися в українському мовознавстві в останні роки такі дослідники, як А. Дочу [3] В. Сімонок [11] та ін. В основі цієї класифікації теоретичні положення Ю. Аперсяна, Ю. Караулова, І. Ковалика, В. Кононенка, Т. Космеди, Т. Черторизької та ін.

Отже, система українізмів, що належать до загальноновживаної лексики, репрезентує назви:

1) **рослин**, наприклад: *блататка*, *волошка*, *гарбуз*, *горобина*, *кабака*, *сафлер*, *свирина*, *скулочник*, *шевец*, *явир* та ін.;

2) **тварин та їхньої сукупності**, наприклад: *горобець*, *ведмидь*, *пивень*, *слипняк*, *воши*, *череда*, *худоба* та ін.;

3) **понять української культури** (міфоніми, фольклоризми, етнографізми, обрядові найменування та ін.), наприклад: *гарный* (у значенні ‘весільний’, рос. ‘свадебный’), *староста* (‘роль у весільному обряді’), *мара*, *марена*, *увивач*, *підтовкачка*, *копа*, *булава*, *бунчук*, *вертеп*, *жниво*, *коляда*, *писанка*, *крашанка* та ін. Тут можна виокремити й підгрупу назв музичних народних інструментів: *бандура*, *кобза*, *ліра*, *сопелка*, *зук* та ін.;

4) **предметів українського побуту** (номінації меблів, посуду, транспортних засобів, будівель та їхніх частин, одягу, зачісок та ін.), наприклад: *аркуш*, *папір*, *дрюк*, *драбина*, *ставини*, *вибжа*, *свита*, *плахта*, *юбка*, *дробушки*, *оселедець*, *гаман*, *глек*, *горшок*, *дижа*, *какганець*, *квач*, *клямка*, *колыска*, *люлька*, *макітра*, *отара*, *малахай*, *помазок*, *рогач*, *торба*, *човен* та ін. Це найбільш поширена група, як показує зібраний матеріал;

5) **продуктів харчування** (страв, напоїв, відходів продуктів харчування і под.), наприклад: *бублик*, *варенуха*, *лушпиння*, *паляниця*, *узвар*, *бікус*, *коржавина*, *книш*, *голубці*, *кулеш*, *ковтуны*, *цацирки* та ін.;

6) **явищ природи**, наприклад: *веселка*, *фуга*, *шквыра* та ін.;

7) **часових проміжків**, наприклад: *доба*, *неділя*, *поки*, *доси*, *навечер*, *селито* та ін.;

8) **частин тіла людини чи тварини**, наприклад: *пика*, *долонь*, *баньки*, *потылиця*, *кандюк*, *карк*, *паха*, *ятреба*, *стопа* та ін.;

9) **осіб за:** а) **родинними стосунками**, наприклад: *сват*, *тата*, *небога*, *татуся*, *внук*, *внука*, *ятрова*, *примак* та ін. б) **родом діяльності, фахом**, наприклад: *бандурист*, *кобзарь*, *лирник*, *плугатар*, *рымарь*, *швачка*, *швец* та ін.; в) **етичною поведінкою, мораллю**, наприклад: *бузовир*, *сикава*, *скавалда*, *покритка* та ін.;

10) **ознак зовнішнього вигляду істоти чи неістоти, внутрішньої характеристики людини**, наприклад: *брыдкий*, *безглуздый*, *дужий*, *кирпатый*, *вытришковатый*, *рудой*, *перистый* та ін.;

11) **процесів, дій та станів:** а) **розумової діяльності**, наприклад: *доличити*, *лика* (‘рахунок’, рос. ‘счет’); б) **фізичного стану чи діяльності**, наприклад: *дыхать*, *здужать*, *згоить*, *мордовать*, *завродавать*, *невздужать*, *пополотнеть*, *сироты* (‘дрижаки’ рос. ‘дрожь по телу’), *умерти*, *отпочинуть*, *вжахнуться*, *вродиться*, *ошкварить*, *балакать*, *благать*, *журичься* та ін.; в) **пересування, руху**, значення **приналежності**, наприклад: *гасать*, *ходити*, *чкуриты*, *поутекать*, *втекать*, *стрекать*, *мать* та ін.; г) **фізичного сприйняття довкілля**, наприклад: *вид*, *бачить*, *чути*, *дмить* та ін.; г) **оцінки дії чи ознаки**, наприклад: *подобаться*, *сподобати*, *обрыдать*, *похвалка* та ін.; д) **позивної чи негативної дії в інтересах особи та под.**, наприклад: *дбать*, *робить*, *отчинять*, *схаменуться*, *ладить*, *настрашить* і т. ін. е) **мовотворення, манери мовлення, звукотворення**, наприклад: *треготать*, *скиголить*, *реготать*, *грать* (на інструментах), *спивать*, *загырчатъ*, *казати* та ін.; е) **етикетної поведінки, увічливості**, наприклад: *выбачать*, *дякувать* та ін.;

12) **ознак процесів, дій, станів чи інших ознак, кількості, міри і ступеня дії чи ознаки**, наприклад: *швидко, багато, купа* та ін.;

13) **указівки на особу, предмет, ознаку чи стан, процес, дію (указівні слова)**, наприклад: *соб, той, ось, осе* та ін.;

14) **вираження модальності, емоцій чи почуттів**, наприклад: *треба, нехай, чи, ева!, эге!* та ін.

Низка українізмів російської мови XIX ст. функціювала в художніх текстах того періоду, що було зумовлене актуалізацією «української школи» в російській літературі XIX ст. й виробленням малоросійського стилю російського художнього мовлення. Це мотивовано ситуацією, коли багато українських письменників писали або виключно російською мовою (М. Гоголь), або були двомовними (Т. Шевченко, Гр. Квітка-Основ'яненко), та зацікавленнями російських письменників XIX ст. українською тематикою, що спонукало їх також активно використовувати лексичні українізми (К. Рилєєв, О. Пушкін, М. Лермонтов та ін.), які репрезентують відповідну прагматику. Зазначене сприяло тому, що лексичні українізми розширили стильову і стилістичну диференціацію лексичного складу російської мови того періоду. Лексико-семантичні українізми використовували для моделювання оригінальної орнаменталіки, вони наповнювали текст конотативним навантаженням щодо репрезентації української реальності XIX ст., передачі відповідного колориту української культури [4].

Звісно, що мовна політика Російської імперії, скерована на заборону української мови, діяла на вилучення україзмів з мовлення росіян. Відбувалася насильна мовна асиміляція українськомовного населення Малоросії, питомих українців спонукали до набуття ними статусу «російськомовне населення України». Уся ідеологічна діяльність як царської, так і радянської Росії була скерована на знищення української мови, що згодом вилилося у виникненні феномену російсько-українського суржика. Однак те, що зафіксував В. Даль, засвідчує, що певний час суржик як факт змішування елементів російської і української мови був не лише проблемою мовного простору тодішньої Малоросії, але й Російської імперії загалом – поширювався на всю територію функціонування російської мови. Це було явище, що торкалося пограниччя нинішньої Росії і сьогоденної України. Судячи зі словника В. Даля, наприкінці XIX ст. можна було простежити вияв суржика з російсько-українським вектором чинності.

Серед наведених у тематичних групах українізмів натрапляємо на діалектні слова, що пояснюється лексикографічною концепцією В. Даля – прагненням описати лексичний і фразеологічний склад національної мови загалом, факти «живого мовлення», а не лише літературної, нормативної мови.

Цікаво простежити подальшу «долю» лексичних українізмів, що були зафіксовані в словнику В. Даля. Із цією метою проведено зіставно-порівняльний аналіз виокремлених українізмів зі словника В. Даля із специфікою їхньої репрезентації у тлумачному словнику сучасної російської літературної мови (так званий БАС – «большой академический словарь» [12]) і тлумачному словнику сучасної української мови (СУМ [13]). У зв'язку з чим українізми, виокремлені зі словника В. Даля внаслідок суцільної вибірки, можна розподілити на 4 групи, зокрема такі: 1) що не увійшли ані в БАС, ані в СУМ, наприклад: *вибжса, дробушки, крез, кесь, сикава, скулочник, ошкварить, руля, шмарковать* та ін. Це пояснюється тим, що В. Даль не виокремлював одиниці літературної мови, тому пласт діалектизмів, сленгізмів і арготизмів сам по собі відпав; є в СУМі (шоправда, у відповідній графічній формі), але відсутні в БАСі, наприклад: *бодня, брыдкий, варенуха, волошка, веселка, горобець, гоить, драбина, келеп, небога, окроп, покритка, поплотнеть, роля (рос. пахота), тямить, хист, шквыра* та ін. 3) увійшли в БАС, але не зафіксовані в СУМі, наприклад: *подволок, отчинять, стрекаться*. Порівн. репрезентацію цих лексем у відповідних словниках. *Подволок* – лексикон В. Даля: *подволок и подволока (млрс. и сев.) – 'потолок'* (т. 4, с. 357) [2]; БАС: *подволок, а, м. и подволока, и, ж. 1) 'накат, свод; потолок'; 2) в речи моряков 'обшивка палубного настила со стороны внутренних помещений судна; потолок'*

(т. 10, стлб. 291) [12]. *Отчинять* – лексикон В. Даля: *отчинять, отчинить дверь, ворота, млрс. юж. – ‘отворить, отпереть’* (т. 2, с. 767) [2]; БАС: *отчинять, яю, яешь; несов.; отчинить, чиню, чинишь, сов.; обл. – ‘отворяють,открывають’* (т. 8, стлб. 1695) [12]. *Стрекатся* – лексикон В. Даля: *стрекаться – ‘жечься, жалиться, колоться, щекотаться’ // млрс. ‘стыкаться, встречаться’* (т. 4, с. 338) [2]; БАС: *стрекаться, аюсь, аеишься, несов; стрекнуться, нусь, неишься, сов. простор. 1) ‘колоть, обжигать, о чем-либо колющем, жгущем’; 2) стрекать друг друга – ‘встречать’; 3) страд. к стрекать* (т. 14, стлб. 1021) [12]. Останній приклад засвідчує, що в сучасну російську мову було перенесено лише другий ЛСВ слова, а не всю семантичну структуру лексеми. Слова *отчинять* и *стрекать* в БАС репрезентовані з помітками «обл.» і «простор.», а це означає, що ці одиниці належать до просторіччя. Утім це малочисельна група слів; 4) зафіксовані і в СУМі, і в БАСі, наприклад: *бублик, булава, гетман, дума, казак, оселедец, плахта, скрыня, швачка, худоба, явор* та ін.

Функціонування українізмів у російській мові підтримується тим, що деякі з них закріпили свій статус у прислів'ях і приказках, які ввійшли в російський паремійний фонд, наприклад: *За царицу ела паляницу. Муж молотил пшеницу, а жена пеки паляницу. Кто мало мает, тот мало дбает. Усяк дбает, себя знает* та ін. Наведені паремії репрезентують специфіку національного характеру українців: прагнення до самостійності, сподівання лише на себе, свою працю, любов до праці на благо власної родини, розуміння того, що слід розраховувати лише на власні сили для того, щоб чогось досягти.

Використання українізмів у художньому російській мовленні не лише XIX, але й XX ст. простежуємо й у класиків російської літератури, що надає цим художнім текстам українського національного колориту, дає змогу вербалізувати специфіку українського побуту, звичаїв, культури загалом і, звичайно, закріплює українізми в російській мові, порівн.: *На нем была ... черная малороссийская шапка, из-под которой сзади спускалась тщательно заплетенная коса, обошедшая по щеке левое ухо, через которое перекидывалось спереди. Не было сомнения, что это знаменитый оселедец* (А. Фет, «Ранние годы моей жизни»); *В Гадячском уезде у нее есть хутор, ... и там такие груши, такие дыни, такие кабáки!* (А. Чехов, «Человек в футляре»); – *Какое дело? – спрашивает Миша, не приглашая поселенца садиться. – Недужаю очень* (Ю. Тынянов, «Кюхля»); *Аль не обрыдло в окопах?* (М. Шолохов, «Тихий Дон») та ін. Очевидно, можна цілком погодитися з твердженням, що запозичення сприяє вдосконаленню мови, її розвитку, а запозичена лексика зазвичай вносить у мову «точність виразу, емоційно-експресивне і стилістичне розмаїття» [1].

Отже, лексичні українізми великоросійської мови XIX ст. склали різноманітну за тематичною приналежністю систему, однак більшість із них не ввійшла до активного складу сучасної російської літературної мови; низка належить до її пасивного складу – це застарілі слова: історизми й архаїзми, екзотизми, деякі залишилися за межами літературної мови (чи на її межі) у складі просторіччя. Нарешті, частина перейшла до одиниць загальноживаної лексики сучасної російської мови і зафіксована сучасними тлумачними словниками, що підкріплено їхнім функціонуванням у художньому мовленні.

У перспективі необхідно дослідити специфіку адаптації української лексики в російській мові, з'ясувати семантичні та граматичні зміни, що відбулися із цими одиницями в мові-реципієнті, особливості їхнього прагматичного навантаження, а також характер функціонування в сучасному російському мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амирова Т. Заимствование и его роль в развитии и обогащении синонимии (на материале разносистемных языков) / Т. Амирова : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 10.02.19 / Азерб. гос. ун-т им. С. М. Кирова. – Баку : [б. и.], 1975. – 32 с.
2. Даль В. И. Напутное слово / В. И. Даль // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. – М. : Русский язык, 1989.
3. Дочу А. Р. Мовні контакти і запозичення як чинник формування тематичних груп лексики (на матеріалі англійського орнітонімікону) / А. Р. Дочу. – К. : Наук. думка, 2017. – 206 с.

4. Історія української літератури : у 12 т. / гол. редкол. В. Дончик. – К. : Наук. думка. – Т. 3 : Література XIX століття (1800–1830). – 748 с.
5. Исаченко А. В. Сопоставительное изучение языков как особая дисциплина / А. В. Исаченко // Вопросы преподавания русского языка в странах народной демократии / под ред. Г. П. Сердюченко. – М. : Изд-во Академии пед. наук, 1961. – С. 178–185.
6. Комаровский А. Владимир Даль – великий украинец! / А. Комаровский [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.proza.ru/>
7. Космеда Т. Заборона української мови і унікальність її запозичувального потенціалу / Т. Космеда // Україністика и словенски свет : зборник научних радова : поводом 25 година україністике на Универзитету у Београду / [главни уредник Људмила Поповић]. – Београд : Филолошки факултет, 2017 (Београд : Apollo plus). – С.159–166.
8. Космеда Т. Лингвокалейдоскоп: живые речевые процессы: монография / Т. Космеда. – Саарбрюккен : Lambert Academic Publishing, 2017. – 308 с.
9. Кошман И. Н. Русский язык в диалоге культур (на материале русских публицистических текстов Украины) : [монография] / И. Н. Кошман. – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2011. – 264 с.
10. Намачинська Г. Підгрунття лексикографічної концепції В. Даля: етнокультурний аспект // Наук. пр. : науково-методичний журнал. [гол. ред. проф. Л. П. Клименко]. – Вип. 266. – Т. 278. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. – С. 88–91.
11. Сімонок В. П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній українській мовній картині світу / В. П. Сімонок. – Харків : Основа, 2000. – 331 с.
12. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. – М.-Л. : Наука, 1950–1965.
13. Словник сучасної української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980: Т. 1, 1970. – 799 с.; Т. 5, 1974. – 850 с.; Т. 10, 1979. – 658 с.; Т. 11, 1980. – 699 с.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2017 р.